

Psychopathologie
Grondslagen, determinanten, mechanismen

Psychopathologie
Grondslagen, determinanten, mechanismen

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van

de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,

op gezag van de Rector Magnificus Prof. Mr. P.F. van der Heijden,

volgens besluit van het College voor Promoties

te verdedigen op woensdag 22 4 2009

klokke 13:45 uur

door

JAAP VAN DER STEL

geboren te Rotterdam

in 1953

PROMOTIECOMMISSIE

Promotores

Prof. Dr. G. Glas

Prof. Dr. W. van Tilburg (Vrije Universiteit Amsterdam)

Overige leden

Prof. Dr. J.A. den Boer (Rijksuniversiteit Groningen)

Prof. Dr. R.J. van der Gaag (Radboud Universiteit Nijmegen)

Prof. Dr. M.H.M. Noteborn

Prof. Dr. F.G. Zitman

Van dit proefschrift is ook een handelseditie verschenen bij
Uitgeverij Boom te Amsterdam onder ISBN 978-90-85-066880.

Dit proefschrift werd financieel ondersteund door GGZ inGeest,
partner van vumc te Amsterdam.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	<i>XV</i>
Opbouw van deze studie	<i>XVII</i>
DEEL I: PROBLEEMSTELLING	<i>I</i>
HOOFDSTUK I	
ONTWIKKELING EN STAGNATIE IN DE PSYCHIATRIE	<i>2</i>
Inleiding	<i>2</i>
1.1 Psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg – stand van zaken	<i>2</i>
1. Evidence based	<i>3</i>
2. Het doel van de zorg	<i>4</i>
3. Psychiaters en psychologen	<i>5</i>
4. Hersenwetenschappen	<i>7</i>
5. Optimisme versus pessimisme	<i>9</i>
6. Tot besluit	<i>13</i>
1.2 Historische achtergronden van de psychiatrie	<i>13</i>
1. Humanisering, psychofarmacologie en rehabilitatie	<i>14</i>
2. Dramatische gebeurtenissen	<i>14</i>
HOOFDSTUK 2	
VRAAGSTELLING EN WETENSCHAPSFILOSOFISCH KADER	<i>25</i>
Inleiding	<i>25</i>
2.1 Doel van deze studie	<i>25</i>
1. Vertrekpunt	<i>25</i>
2. Doelstelling	<i>27</i>
3. Vraagstelling	<i>29</i>

2.2 Het wetenschapsfilosofische kader	31
1. Behoeftte aan filosofie	31
2. Waarom Mario Bunge?	34
DEEL II: GRONDSLAGEN: WETENSCHAPSFILOSOFIE, BIOLOGIE EN PSYCHOLOGIE	
	43
HOOFDSTUK 3	
FILOSOFIE: DE BIJDRAGE VAN MARIO BUNGE	44
Inleiding	44
3.1 Mario Bunge	44
1. Leven en werk	45
2. De relevantie van het oeuvre van Mario Bunge	50
3.2 Systemisme, materialisme en realisme	53
1. Systemisme	54
2. Materialisme	56
3. Realisme	58
3.3 Determinanten en mechanismen	59
1. Determinatie	59
2. Mechanismen en verklaringen	63
3. Onderscheid tussen mechanismen en determinanten	65
4. Oorzakelijkheid, (psycho)pathogenese en (psycho)pathologie	68
5. Tot slot: wat 'doen' wetten?	71
HOOFDSTUK 4:	
FILOSOFIE VAN DE BIOLOGIE	78
Inleiding	78
4.1 Wat is biologie?	78
1. Uitgangspunten	78
2. De biofilosofie van Mahner & Bunge	81
4.2 Werking	81
1. Filosofie van biosystemen	81
2. Systeembioologie	84
4.3 Ontwikkeling	88
1. Biofilosofie van ontwikkeling	88
2. Ontwikkelingsbiologie nader beschouwd	93

INHOUDSOPGAVE

4.4	Evolutie	97
1.	Filosofie van de evolutie	98
2.	Verklaringen in de evolutionaire biologie	104
4.5	Functies en disfuncties	112
1.	Vijf typen functies	112
2.	De heuristische betekenis van functies	115

HOOFDSTUK 5:

FILOSOFIE VAN DE PSYCHOLOGIE		123
Inleiding		123
5.1	De filosofie van Bunge over lichaam en geest	123
1.	Toelichting op enkele centrale begrippen	124
2.	Psychoneurale identiteitshypothese	127
3.	Psychische functies als functies van de hersenen	131
4.	Psychosociale neurowetenschap	134
5.2	De werking van het brein	139
1.	Neuropsychologie	139
2.	De bijdrage van Joaquín Fuster	145
3.	Emoties en cognities	153
5.3	De ontwikkeling van het brein	155
1.	Ontwikkelingsneurowetenschap	155
2.	De bijdrage van Paul Baltes en collega's: ontwikkeling gedurende de gehele levensloop	161
5.4	De evolutie van het brein	169
1.	Evolutionaire neurowetenschap	170
2.	Discussie: evolutionaire psychologie	173
5.5	Functiebegrippen en hun samenhang	176
1.	Algemene uitspraken over functies	177
2.	Psychische functies	178

DEEL III:

PSYCHOPATHOLOGIE: ONTOLOGISCHE EN EPISTEMOLOGISCHE KWESTIES		193
--	--	-----

HOOFDSTUK 6:

ZIEKTE EN PSYCHOPATHOLOGIE		194
Inleiding		194

6.1	Bunges realistische ontologie en analyse van systemen	194
	1. Dingen en hun eigenschappen	195
	2. Toestanden en veranderingen	196
	3. De analyse van de eigenschappen van systemen	199
6.2	Conceptuele onderscheidingen in verband met ziekte en psychopathologie	202
	1. Wat is ziekte en wat is een psychische stoornis?	203
	2. Kenmerken van ziekte	212
	3. Discussie: ziekte in verband met complexiteit, fragiliteit en robuustheid	217
6.3	Symptomen en disfuncties	221
	1. Symptomen	221
	2. Disfuncties	223
6.4	Determinanten en mechanismen van ziekte en psychopathologie	228
	1. Conceptuele onderscheidingen	
	2. Mechanismen: bescherming, ziekte, compensatie en herstel	231
	3. Discussie: bestaan 'aparte' mechanismen voor ziekte, herstel en compensatie?	234
	4. Discussie: gedrag en psychopathologie	237
	5. Ter afsluiting: ziekte als verandering van systeemeigenschappen	239

HOOFDSTUK 7:

ONDERZOEKEN EN DIAGNOSTICEREN VAN

PSYCHOPATHOLOGIE

Inleiding

		247
7.1	Bunges realistische epistemologie	247
	1. Kennis en de wetenschappelijke methode	248
	2. Hypothesen en theorieën	249
	3. Wetenschappelijk begrijpen	252
	4. Bewijs en waarheid	254
7.2	Onderzoek naar psychopathologie in vier stappen	257
	1. Algemene opmerkingen	257
	2. Denkmodel voor het onderzoek	262
7.3	De analyse in vier stappen nader beschouwd	270
	1. De hoofdlijnen	270

INHOUDSOPGAVE

2. Een toelichting op de vier stappen	277
3. De weg omhoog: duiden de symptomen op een stoornis?	290
7.4 Discussie: dominante, robuuste en schadelijke disfuncties	291
1. Nadere precisering van de drie criteria	292
2. Implicaties voor ontwikkelingsstoornissen	295
3. Disease en illness	296
7.5 Diagnosticeren van psychopathologie	297
1. Verschil en overeenkomst diagnostiek en wetenschappelijk onderzoek	297
2. Diagnostiek als het oplossen van omgekeerde problemen	300
3. Diagnostiek in vier stappen	303

DEEL IV:

CONSEQUENTIES EN IMPLICATIES VOOR ONDERZOEK EN DIAGNOSTIEK	311
--	-----

HOOFDSTUK 8: OBSTAKELS VOOR ONDERZOEK EN DIAGNOSTIEK – ZOEKEN NAAR OPLOSSINGEN	312
--	-----

Inleiding	312
-----------	-----

8.1 Classificatie van de psychopathologie	313
1. Introductie: de bijzondere positie van de psychiatrie	313
2. De DSM	314
3. De bijdrage van John Sadler	317
4. De bijdrage van Herman van Praag	321
8.2 Discussie: co-morbiditeit en dubbele diagnose	325
1. Achtergronden van het begrip co-morbiditeit	326

2.	Ontologische en epistemologische problemen bij de psychiatrische diagnostiek	329
3.	Onderzoeken van co-morbiditeit	331
4.	Nuttig versus valide	333
8.3	Toekomst DSM: classificatie van symptomen én disfuncties	334
1.	Is een alternatief voor de huidige DSM mogelijk?	336
2.	Is een functiegerichte classificatie mogelijk?	341
3.	De bijdrage van de Psychodynamic Diagnostic Manual (PDM)	344
4.	Discussie: is het concept 'endofenotype' een uitkomst?	346
5.	Neerwaartse en opwaartse benaderingen	349
6.	Tot besluit	352
8.4	Scheiding tussen (medische) disciplines	354
1.	Klinische neuropsychologie en psychiatrie	355
2.	Neurologie en psychiatrie	357

HOOFDSTUK 9:

KANTTEKENINGEN BIJ HET ONDERZOEK NAAR

	PSYCHOPATHOLOGIE	364
	Inleiding	364
9.1	Ontologie leidt epistemologie	364
1.	Theorie en hypothese	364
2.	Emergentie	366
3.	Microreductie	367
4.	Typen relaties tussen en op niveaus	369
9.2.	Algemene problemen bij het onderzoek naar psychische stoornissen	373
1.	Biologische psychiatrie	373
2.	Organisatieniveaus – het belang van interdisciplines	374
9.3	De rol van de epidemiologie en de sociale geschiedenis voor de kennisontwikkeling	378
1.	Classificatie en epidemiologie	378
2.	Het aantonen van (causale) verbanden	381
3.	Het belang van het sociaal-historisch perspectief	387
4.	Casus: verslaving als beschavingsstoornis in Nederland	393
9.4	Werking van systemen en psychopathologie	401

INHOUDSOPGAVE

1. Systeembioogie versus moleculaire biologie	403
2. Casus: genetische en epigenetische modellen met betrekking tot schizofrenie	405
3. Casus: neurogenese op volwassen leeftijd	420
9.5 Ontwikkeling van systemen en psychopathologie	427
1. Ontwikkeling en ontwikkelingsstoornissen	428
2. Casus: autisme als ontwikkelingsstoornis	438
3. Implicaties voor andere vormen van psychopathologie	443
4. Consequenties voor het programmeren van onderzoek	445
9.6 Evolutie van systemen en psychopathologie	448
1. Ter introductie	448
2. Evolutionaire biologie	451
3. Ontwikkeling in evolutie: evolutionaire ontwikkelingsbiologie	459
4. Evolutie, ziekte en psychopathologie	464
5. Evolutionaire psychiatrie	469
6. Conclusies en slotopmerkingen	475

HOOFDSTUK 10:

SLOTBESCHOUWINGEN	492
Inleiding	492
10.1 Psychopathologie vanuit biologisch perspectief	492
1. Drie dynamische perspectieven: werking, ontwikkeling en evolutie	493
2. Psychopathologie en evolutie	498
10.2 Het ontwikkelen van modellen	503
1. Het belang van modellen	503
2. Tegen het machinemodel	505
3. Modellen bouwen	506
10.3 De relevantie van deze studie voor de klinische praktijk	510
1. De heuristische rol van functies en disfuncties	510
2. Functiegerichte diagnostiek	513
3. Onderzoek in de klinische praktijk	516
4. Behandelen van psychopathologie	523
10.4 Evidence based psychiatrie – het nut van mechanistische verklaringen	528
1. De beperkingen van de RCT	528

2. Reflexen en reflectie	532
10.5 Op weg naar een conceptueel systeem voor de psychiatrie	535
1. Verantwoording	536
2. Eisen aan een conceptueel systeem	537
10.6 Slotconclusies	542
1. Nogmaals: behoefte aan filosofie	543
2. De resultaten van deze studie	545
Nawoord	558
 BIJLAGE:	
SPECIFIEKE EIGENSCHAPPEN VAN COMPLEXE BIOSYSTEMEN	561
Inleiding	561
1. Zelforganisatie	561
2. Robuustheid	565
3. Neutrale ruimten	567
3. Trade-offs tussen systeemkenmerken	569
1. Robuustheid en complexiteit	569
2. Flexibiliteit, robuustheid en evolueerbaarheid	570
3. Robuustheid, fragiliteit en prestatie	574
 Summary	 580
Literatuur	592
Namenregister	621
Zakenregister	629
Curriculum vitae	670

Woord vooraf

Deze studie gaat over de zoektocht naar de determinanten, mechanismen en uiteraard ook de kenmerken van psychopathologie vanuit wetenschapsfilosofisch perspectief.

De studie is ingegeven door de observatie dat het onderzoek naar de achtergronden en de kenmerken van psychische stoornissen wel in staat is pakhuisen vol data te genereren, maar tegelijk mank gaat aan een gebrek aan theorie. Het onder anderen aan Kurt Lewin (1890-1947) toegeschreven adagium ‘There is nothing more practical than a good theory’ geldt nog steeds, maar lijkt door veel onderzoekers die zich bezighouden met de studie naar psychische stoornissen, genegeerd te worden of zelfs vergeten te zijn. Dit schaadt het tempo van de wetenschappelijke vooruitgang en benadeelt in het bijzonder de patiënten die daarvan afhankelijk zijn. Ik ervaar stagnatie in het onderzoek en vermoed dat gebrek aan wetenschapsfilosofische reflectie en onderbouwing van het onderzoek daar mede debet aan is. Er wordt – wereldwijd – veel onderzoek gedaan dat methodologisch de toets der kritiek goed kan doorstaan. Maar tegenover de overstelpende rijkdom aan ‘data’ die onderzoekers bijeen weten te sprokkelen en statistisch weten te analyseren, staat een bedenkelijke armoede aan theorie. Theorievorming lijkt minder status te hebben dan het leveren van een bijdrage aan de almaar uitdijende databerg. Financiers geven bovendien vooral de voorkeur aan ‘praktisch’ onderzoek waarvan liefst al vooraf is gegarandeerd dat de resultaten ervan kunnen worden ‘geïmplementeerd’.

Oorspronkelijk wilde ik een studie verrichten naar de evolutionaire achtergronden van psychische stoornissen en een beoordeling maken van de diverse theorieën en hypothesen die daarover in omloop zijn. Ik besepte echter al snel dat het voor zo’n studie nog veel te ‘vroeg’ was. Niet alleen omdat de ‘evolutionaire psychi-

atrie' nog in haar kinderschoenen staat, maar vooral ook omdat met betrekking tot de psychiatrie en het onderzoek naar psychische stoornissen nog te veel vragen onbeantwoord zijn. Deze studie heeft daarom een globalere opzet en vraagstelling gekregen.

In de moderne opvatting van wetenschap gaan hypothesen, liefst als onderdeel van een consistent theoretisch systeem, aan de productie van data vooraf—zonder hypothesen en theorieën hebben de data weinig betekenis. Toch zien we in de dagelijkse onderzoekspraktijk te veel onderzoekers te vaak, uitgaande van heel 'dunne' hypothesen en gebruikmakend van slecht gedefinieerde of ondoordachte concepten, hun (experimentele) metingen doen. De hoop dat de meetresultaten vervolgens tot betere hypothesen zullen leiden, zet de wereld van het onderzoek echter op zijn kop. Goede hypothesen gaan aan betekenisvolle data *vooraf*; zonder hypothesen zijn data eigenlijk *waardeloos*. Nog scherper geformuleerd: zonder diepgaande theorie is in het psychiatrisch onderzoek niet of nauwelijks vooruitgang mogelijk.

In deze studie worden geen nieuwe theorieën aangedragen, maar gaat het om de filosofische grondslagen die daarvoor nodig zijn. Ik stel vast dat het reflecteren over grondslagen van de psychopathologie te weinig aandacht krijgt. Daarbij gaat het niet alleen om de filosofie van de geneeskunde, maar ook om de filosofie van de biologie en de psychologie. Die reflectie is in de eerste plaats nodig opdat niet alleen de juiste vragen gesteld worden, maar dat ze ook juist worden geformuleerd. In de tweede plaats is reflectie nodig om—op basis van de resultaten daarvan—de beschikbare kennis over psychopathologie te integreren of te synthetiseren in (complexe) theoretische modellen.

In het geval mijn observatie en de beoordeling die ik daarvan maak, hout snijden, moet ik bescheiden zijn in de formulering van de ambities die met deze studie gemoeid zijn. Ik reflecteer op de grondslagen van het onderzoek naar de determinanten en mechanismen van psychische stoornissen en ik doe dat vanuit een wetenschapsfilosofisch perspectief. Maar één boek van één persoon is uiteraard niet voldoende om alle facetten daarvan diepgaand te analyseren, met elkaar in verband te brengen en vervolgens om te zetten in een realistisch alternatief. Deze studie is daarom niet meer, maar ook niet minder, dan een bijdrage daaraan.

Opbouw van deze studie

Dit boek is opgebouwd uit vier delen. De delen I tot en met III (hoofdstukken 1 tot en met 7) hebben een fundamentele, filosofische invalshoek; deel IV (hoofdstukken 8 tot en met 10) heeft een meer toegepaste oriëntatie.

In hoofdstuk 1 bespreek ik de historische en actuele context van deze studie. In hoofdstuk 2 verduidelijk ik de doelstelling en de vraagstelling. De centrale vragen van deze studie zijn de volgende:

1. *Is het filosofisch-theoretische systeem zoals dat is ontwikkeld door de filosoof Mario Bunge, geschikt voor de conceptualisering van psychopathologie en het onderzoek naar de determinanten en de ziektemechanismen daarvan?*

Thema's zijn:

- de verantwoording van de selectie van het werk van Bunge als uitgangspunt voor deze studie (paragraaf 2.2);
 - de hoofdlijnen van de filosofie van Bunge en zijn ideeën over de bijdrage van de filosofie aan de wetenschap (hoofdstuk 3, paragrafen 6.1, 7.1 en 9.1);
 - de biologische (hoofdstuk 4) en psychologische (hoofdstuk 5) fundamenteën van de conceptualisering van de mens als een biopsychisch systeem dat zich ontwikkelt in een sociale en culturele omgeving;
 - de aansluiting van de op feiten gerichte (empirische) disciplines op het gedachtegoed van Bunge.
2. *Wat betekent dit theoretisch systeem voor de conceptualisering van psychopathologie en voor onderzoek en diagnostiek?*

Thema's zijn:

- het conceptualiseren van psychopathologie (hoofdstuk 6);
 - de manier waarop we onderzoek naar psychopathologie kunnen doen en diagnoses kunnen stellen (hoofdstuk 7).
3. *Wat zijn de consequenties en implicaties van die conceptualisering*

voor (de beoordeling van) het huidige onderzoek naar en de huidige diagnostiek van psychopathologie?

Thema's zijn:

- de hindernissen die adequaat onderzoek en adequate diagnostiek in de weg staan. De zoektocht naar alternatieven (hoofdstuk 8);
- kanttekeningen bij het lopende onderzoek naar (aspecten van) psychopathologie (hoofdstuk 9). Onderwerpen die daarbij ter sprake komen zijn:
 - algemene problemen bij het onderzoek naar psychopathologie (paragraaf 9.2) en de beperkingen van epidemiologisch onderzoek in de zoektocht naar de determinanten en mechanismen van psychopathologie; het belang van een sociaal-historische benadering van psychopathologie (paragraaf 9.3).
 - de betekenis van het onderscheiden (en vervolgens integreren) van het systemische, ontwikkelings- en evolutionaire perspectief voor het tegenwoordig door klinische epidemiologie en neurobiologie gedomineerde onderzoek naar psychopathologie (paragraaf 9.4 tot en met 9.6).

In hoofdstuk 10 zijn verschillende slotbeschouwingen opgenomen. Daarin ga ik (nogmaals) in op psychopathologie vanuit biologisch perspectief (paragraaf 10.1, zie ook de bijlage), het ontwikkelen van modellen (paragraaf 10.2), de relevantie van deze studie voor de klinische praktijk (paragraaf 10.3) en de moderne beweging gericht op *evidence-based medicine* (paragraaf 10.4). Verder bespreek ik de noodzaak en mogelijkheid van een conceptueel systeem voor de psychiatrie (paragraaf 10.5) en evalueer ik puntsgewijs wat deze studie heeft opgeleverd (paragraaf 10.6).